

2. Політичні функціонери УРСР в умовах Великого терору 1937–1938 рр.

Від вищої ланки керівництва УСРР генсек ЦК ВКП(б) вимагав не лише цілковитої лояльності до ініційованих ним заходів, але й пошуку нових ворогів. Логіка терористичної диктатури, в основі функціонування якої була перманентна боротьба з «ворогами народу», неминуче мала призвести до їх пошуку у середовищі правлячої верхівки. Більшість сучасних дослідників масового сталінського терору 1930-х рр. вважає, що сигналом до проведення репресій проти номенклатури стало вбивство 1 грудня 1934 р. одного з найвідоміших більшовицьких функціонерів С. Кірова. Вони мають рацію, але тільки в тому, що до трагічних подій в Ленінграді Сталін не застосовував вищої міри покарання щодо номенклатурників, які в період гострої боротьби за владу в партії та державі перебували в лавах опозиції генеральному курсу. До інших репресивних заходів проти своїх опонентів, найпопулярнішим з-поміж яких було заслання, сталінський режим вдавався задовго до грудня 1934 р. (згадаймо лише про заслання цілої низки найактивніших учасників об'єднаної троцькістсько-зінов'євської опозиції). Щодо України, то зважаючи на превентивні репресії, проведені Сталіним проти так званих націонал-ухильників у лавах КП(б)У в другій половині 1920-х — на початку 1930-х рр., вбивство Кірова й поготів не може вважатися сигналом до початку репресій в номенклатурному середовищі.

Причина фізичного знищення Сталіним колишніх опозиціонерів і націонал-ухильників видається цілком зрозумілою, адже вони уособлювали загрозу функціонуванню режиму одноосібної влади. Більш важливо з'ясувати причини винищення Сталіним та його найближчим оточенням вищої ланки номенклатури, яка надала генсеку всебічну підтримку у боротьбі з опозиціями і сприяла утвердженню тоталітарної диктатури. Вивчення й аналіз архівних матеріалів та інших документальних джерел 1930-х рр., спогади очевидців тих подій дозволяють нам запропонувати власне бачення однієї з найтрагічніших віх вітчизняної історії XX ст.

Розмірковуючи про причини розправи Сталіна з більшістю учорашніх соратників, дослідники найчастіше вдаються до методу історичних аналогій, проводячи паралель між «великою чисткою» 1937–1938 рр. і якобінським терором доби Великої французької революції. Мовляв, якщо колишні більшовицькі вожді, передусім, Л. Троцький і Х. Раковський, стверджували, що «термідоріанський» переворот, здійснений Сталіним за підтримки підконтрольного йому бюрократичного апарату є однією з загальних закономірностей розвитку усіх революцій, що мали місце в світовій історії, то чому б і нам не піти слідом за ними, даючи відповідь на питання про одну з головних причин сталінської розправи з представниками номенклатурної верхівки. Однак ця версія не є переконливою, позаяк в найближчому сталінському оточенні не бракувало колишніх професійних революціонерів, які разом кували перемогу у жовтні 1917 р. А це означає, що репресії в середовищі номенклатури (якщо брати до уваги СРСР в цілому) не були всеохоплюючими, а носили вибірковий характер. З іншого боку, ця тезу не можна застосувати ні до номенклатурної верхівки УСРР, яка була майже стовідсотково знищена в 1937–1938 рр., ні щодо радянської України, в якій, на думку Стефана Куртуа — відомого французького

дослідника злочинної діяльності комуністичних режимів — «терор лютував з особливою жорстокістю»⁷⁵. Щоб відповісти на питання, чому абсолютна більшість представників «старої гвардії» була фізично знищена, простежимо як проходив процес поступового їх витіснення з коридорів влади сталінськими висуванцями.

Як відомо, ставлення Сталіна до українських керівників було прагматичним: доки вони йшли у фарватері політики центру, беззастережно виконуючи його рішення, організаційні висновки чи репресивні заходи щодо нього не застосовувалися. Тільки-но керівництво республіки виявляло певний непослух або прихований спротив реалізації планів Москви (читай, Сталіна), воно одразу ж ставало об'єктом репресій. Така доля очікувала усіх тих, хто не бажав коритися волі центру. Пригадаймо, як у березні 1920 р., за мовчазної підтримки кремлівського куратора КП(б)У Сталіна, Москва розформувала склад ЦК КП(б)У, обраний IV конференцією КП(б)У. Або ж згадаймо про відкликання в 1923 р. з України голови Раднаркому Х. Раковського, що його ініціював генсек ЦК РКП(б), і яке стало прямим наслідком боротьби за збереження повноважень союзних республік у сфері внутрішньої і зовнішньої політики, яку Раковський провадив зі Сталіним у 1922–1923 рр. Така ж доля у березні 1925 р. спіткала й першого секретаря ЦК КП(б)У в 1923–1925 рр. Е. Квірінга. Він поплатився посадою за те, що, не володіючи ситуацією про справжню розстановку сил у складі політбюро ЦК ВКП(б), зробив ставку не на Сталіна, а на свого давнього приятеля Г. Зінов'єва.

Усе вищезгадане посилювало недовіру генсека до «українців», результатом чого стала практика відрядження в Україну для здійснення «специфічних завдань» з приборкання КП(б)У та її керівництва виключно сталінських емісарів. Так, керівництво «зачисткою» української республіканської верхівки у 1925–1928 рр. здійснював Л. Каганович. Командувати голодом і боротьбою з «націонал-ухильниками» в КП(б)У у січні 1933 р. Сталін відрядив П. Постишева. Нарешті, політичні репресії проти вищої номенклатури УРСР, розгорнуті 1937 р., мав довершити, відряджений у січні 1938 р. в Україну М. Хрущов. Звісно, що крім основного завдання, кожен із сталінських емісарів мав неодмінно показати себе у перманентній боротьбі з так званим українським націоналізмом і сепаратизмом, яку Кремль вів особливо нещадно.

Ведучи боротьбу з опозицією у 1920-х рр., Сталін не вдавався до фізичної розправи з опонентами, а оголошував їх опортуністами і виключав з лав більшовицької партії. Однак, отримавши на рубежі 20–30-х рр. диктаторські повноваження, генсек використав їх для розгортання масового терору проти реальних та удаваних противників його одноосібної влади в середовищі номенклатури.

Для розкручування маховика репресій в Україні Сталін та його оточення скористалися загостренням міжнародної ситуації і успіхами в проведенні політики українізації, яку послідовно впроваджували в життя О. Шумський і М. Скрипник. Здобутки на ниві дерусифікації не могли не бентежити комуністичний центр. Тому, як завжди у таких випадках, на денне світло було витягнуте дещо призабуте, але ніколи не здаване в архів гасло боротьби з місцевим націоналізмом. Цей жупел, як відомо, слугував безвідмовним знаряддям не тільки в руках царів, але й радянських генеральних секретарів, коли

йшлося про утримання України в орбіті впливу. Прикметно, що у 1930-ті рр. звинувачення в сепаратизмі пред'являлись не лише ідейним поборникам української незалежності, але й тим відданим сатрапам Москви, які в період сталінського комуністичного штурму через об'єктивні причини не могли виконувати усі директиви центру.

Вочевидь, Сталін довго виношував план викорінення української фронди, але вирішив форсувати його реалізацію тільки після «зачистки» керівної верхівки КП(б)У, здійсненої його емісаром Л.Кагановичем у 1925–1928 рр. Тож мабуть не випадково перші кроки з «вирішення» української проблеми збіглися у часі з початком впровадження політики нового комуністичного штурму в кінці 1920-х рр. Україна — житниця СРСР — відповідно, отримувала й найбільші хлібозаготівельні плани. Як свідчать архівні джерела та матеріали листування, яке вели між собою у першій половині 1930-х рр. союзні компартійно-радянські лідери, виконання чи невиконання цих надвисоких планів визначало ставлення сталінської верхівки до керівництва УСРР, до республіки та її населення в цілому. Нemoжливiсть виконати нереальні плани, накинуті Україні московським партійним центром, давала чудовий привід до втручання у справи «суверенної» радянської республіки. І якщо відрядження навесні 1925 р. на посаду генсека КП(б)У Л. Кагановича буцімто мало на меті примирити угруповання, що суперничали в боротьбі за владу в парторганізації республіки, то призначення Москвою на посаду «другого першого секретаря» ЦК КП(б)У П. Постишева у січні 1933 р. означало не що інше, як висловлення недовіри керманічам УСРР. Символічно, що це призначення практично збіглося у часі з приходом до влади в Німеччині нацистів, головні ідеологи яких, включно з Гітлером, намагаючись за будь-яку ціну ревізувати версальську систему, пропагували ідею німецького походу на схід з метою відриву України від СРСР і перетворення її на плацдарм боротьби з комунізмом.

Про те, що побоювання Кремля втратити Україну внаслідок ускладнення на рубежі 1920–1930-х рр. міжнародної ситуації, були не вигадкою, а одним із приводів до «зміцнення» керівництва республікою, свідчать численні документи. Так, обґрунтовуючи необхідність зміцнення керівної верхівки КП(б)У, Сталін у листі до Кагановича від 11 серпня 1932 р. писав: «Якщо не візьмемося тепер за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дрімає..., що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває чимало (так, чимало!) гнилих елементів, свідомих і підсвідомих петлюрівців, зрештою прямих агентів Пілсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (та за межами) партії, проти партії. Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек»⁷⁶. У цьому ж листі Сталін сформулював стратегічне завдання радянського керівництва щодо України: «...Поставити собі за мету перетворити Україну у щонайкоротший термін на справжню фортецю СРСР, на дійсно вірцеву республіку. Грошей на це не шкодувати. Без цих і подібних ним заходів (господарське та політичне зміцнення України, у першу чергу — її прикордонних районів тощо), повторюю — *ми можемо втратити Україну* (виділено нами. — Авт.)»⁷⁷.

Побоювання Кремля підтвердив у своїй промові на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У у листопаді 1933 р. П.Постишев, який говорив про «посилення уваги та інтересу міжнародного імперіалізму взагалі і фашистської Німеччини, зокрема і особливо до України, як плацдарму боротьби проти Радянського Союзу»⁷⁸. Під час роботи XVII з'їзду ВКП(б) (січень — лютий 1934 р.) Сталін заявив, що всупереч тим німецьким колам, які стояли на позиції порозуміння з СРСР, тепер перемагають ті, що проповідують політику, «яка нагадує в основному політику колишнього німецького кайзера, який окупував один час Україну»⁷⁹. Передусім, генсек мав на увазі відомий виступ Гугенберга в Лондоні і декларації одного з ідеологів націонал-соціалізму Розенберга, у яких йшлося про німецькі плани щодо України.

Наступні події показали, що удавана небезпека окупації України Німеччиною або Польщею використовувалась Москвою не лише як привід до зміни керівництва республікою, але й як причина розправи з усіма колишніми та потенційними, на думку Кремля, опозиціонерами. До числа останніх у 1937–1938 рр. потрапила й переважна більшість українських номенклатурників, які були слухняним зряддям Москви в 1932–1933 рр. Саме ця мовчазна підтримка, надана Сталіну номенклатурою УСРР на проведення репресивних дій проти українського народу, переконала його у безхребетності керівництва КП(б)У і, по суті, благословила генсека на розгортання репресій, в тому числі й у середовищі владної верхівки.

Позаяк репресивна практика стала однією з визначальних умов функціонування сталінського режиму, цілком логічним є висновок, що перманентні чистки та репресії є неодмінним атрибутом кадрової політики в тоталітарній державі, адже вони дозволяють періодично проводити часткову або цілковиту заміну керівної верхівки. Тож майже стовідсоткова ротація українського партійно-радянського керівництва в добу Великого терору видається вповні логічним кроком Сталіна і цілком відповідає сформульованій ним же теорії про посилення класової боротьби в міру наближення до соціалізму.

Вчорашні соратники, на думку Сталіна, були такими ж потенційними противниками його одноосібної влади, як і знищені комуністичним режимом «експлуаторські класи», духовенство, заможне селянство чи інтелігенція національних республік. «Стара гвардія» стала останньою ланкою у довгому ланцюгу тих, кого було піддано репресіям заради побудови комуністичного «раю». Навіть тактика репресій в обох випадках була практично тотожною. Єдина відмінність полягала у тому, що відвертих противників більшовицької диктатури комуністичний режим, за влучним висловом Кагановича, «знімав шарами», а своїх вчорашніх соратників Сталін знищував руками тих номенклатурників, які своїм керівним становищем у суспільстві завдячували вождеві.

Про те, як уміло Сталін застосовував принцип «поділяй і владарюй» для забезпечення покірливості української філії ВКП(б), свідчать рішення центральних партійних органів, в яких міститься оцінка роботи української парторганізації, а також стенограми з'їздів та пленумів КП(б)У 1930-х рр., які є ключем до розуміння процесів, що відбувалися в УСРР та в середовищі української верхівки. Посилаючись на ці документи, можна простежити за процесом знищення партійно-радянської номенклатури УСРР у хронологічній послідовності.

Перша хвиля чисток партійного керівництва в УСРР припадає на 1931–1932 рр., тобто на час, коли проведення суцільної колективізації селянських господарств та масова конфіскація хліба у селян спровокували виникнення та поширення голоду в Україні. Оскільки винуватцем «прориву» у сільському господарстві було визнане низове керівництво, щодо нього були застосовані організаційні заходи: від початку 1931 до середини 1932 р. було замінено 80% усього складу секретарів райкомів КП(б)У, які, на думку Сталіна, «підтримували селянський саботаж»⁸⁰. Коли й така ротація районного керівництва не допомогла, Москва відверто заявила, що відповідальність за провал у сільському господарстві падає на ЦК КП(б)У і зажадала від нього «самокритики»⁸¹. Її місцем мала стати спеціально скликана 6 липня 1932 р. III Всеукраїнська конференція КП(б)У, на яку з Москви прибули Каганович і Молотов. Попри те, що під тиском центру конференція схвалила московські вимоги, план хлібоздачі не був виконаний, а Україну поглинув голодний мор.

За цих обставин Сталіну потрібно було знайти винуватців. З тексту постанови ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р., в якій керівництву КП(б)У було поставлено вимогу «вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи із партійних і радянських організацій» України⁸², видно, що винуватців було знайдено. Ними оголошувалися «українські буржуазні націоналісти» в лавах КП(б)У, для боротьби з якими згідно з рішенням ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. було відряджено П. Постишева. Призначений на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У Постишев отримав санкцію від Сталіна на нищення української культури, русифікацію партапарату, тотальне пограбування села і розправу з усіма «націоналістами», в тому числі у середовищі номенклатури⁸³.

З іменем Постишева асоціюється й кадрове формування в Україні політвідділів МТС і радгоспів — надзвичайних партійних органів, утворених згідно з рішенням січневого (1933 р.) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б). Про місце керівного складу політвідділів у тодішній номенклатурній ієрархії промовляє той факт, що пропозиції обкомів партії про склад політвідділів розглядалися спеціальною комісією ЦК КП(б)У на чолі з Постишевим. Начальників політвідділів затверджував ЦК ВКП(б). До кінця 1933 р. в Україні функціонувало 643 політвідділи МТС і 203 — радгоспів. До них було відряджено 4500 комуністів з великим досвідом партійно-масової роботи. Із складу начальників політвідділів 2,5% були членами ВКП(б) з дореволюційним стажем, 85% вступили в партію з 1917 по 1923 р. До складу політвідділів підбиралися працівники, які ніколи не проживали в даному районі і нічим не були зв'язані з місцевими кадрами. 56% начальників політвідділів і 30% їх заступників з партійно-масової роботи прибули в Україну з Москви та Ленінграда, лав Червоної армії⁸⁴.

Політвідділи МТС і радгоспів виводилися з підпорядкування райкомам партії, втім мали координувати свою роботу з районними комітетами КП(б)У і районними відділами ГПУ. Вони мали власну систему підпорядкування аж до Політуправління при Наркомземі СРСР. Політуправління підпорядковувалося не наркомземівським начальникам, а безпосередньо політбюро ЦК ВКП(б) (згідно з рішенням листопадового (1934 р.) пленуму ЦК ВКП(б) політвідділи МТС перетворювались у звичайні партійні органи і зливалися з районними партійними комітетами. У радгоспах вони продовжували діяти ще більше п'яти років).

Свої широкі повноваження політвідділи використовували, перш за все, у кадровій роботі. У 1933 р. вони провели чистку керівних та матеріально відповідальних працівників колгоспів. Чистці підлягали 234 тис. голів правлінь, завгоспів, бухгалтерів тощо. Комісії з проведення чистки констатували, що 65,5 тис. перевірених (28%) не відповідали посадам, які вони займали. Зокрема, посад позбулось більше половини голів правлінь⁸⁵.

Перші наслідки «постишевщини» не забарилися. Вже в листопаді 1933 р. на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У «другий перший секретар» рапортував про наслідки виконаного: «За останніх 10 місяців (кінець січня–листопад 1933 р. — *Авт.*) надіслано на керівну роботу в райони 1340 товаришів. За цей самий час замінено міцнішими працівниками 237 секретарів райпарткомів, 249 голів райвиконкомів, 158 голів районних контрольних комісій. Під керівництвом і безпосередній допомозі ЦК ВКП(б) на Україні організовано 643 політвідділи МТС і 203 політвідділи радгоспів, куди надіслано загалом 3 тис. керівних працівників (переважна більшість — з Росії. — *Авт.*), що виконали особливу роль у запровадженні нових форм і методів керівництва соціалістичним сільським господарством. За минулий рік було надіслано в колгоспи не менше 10 тис. чоловік, в тому числі на постійну роботу головами колгоспів, секретарями осередків і парторганами колгоспів 3 тис. чоловік»⁸⁶.

У 1933–1934 рр. в Україні під керівництвом Постишева і відрядженого з Москви Д. Мануїльського проходила чергова партійна чистка, завданням якої була розправа з керівниками, що не виконали хлібозаготівельні плани, прихильниками націонал-комуністичних поглядів, вихідцями з інших партій. Конкретизуючи завдання чистки в Україні у доповіді на Київському партактиві 28 травня 1933 р., Мануїльський вказував при цьому на «забрудненість» національно-культурного будівництва класово ворожими, націоналістичними елементами, вихідцями з колишніх націоналістичних партій, які «так і не змогли зростися з партією», на злаякісну «теоретичну пропаганду» цілим рядом теоретиків національного питання з антиленінських і антисталінських позицій⁸⁷.

Підводячи підсумки чистки голова ЦКК КП(б)У К. Сухомлин у своїй доповіді на XII з'їзді КП(б)У (січень 1934 р.) зазначив, що в Донецькій, Київській, Вінницькій та Одеській областях чистку пройшли 267907 осіб, було виключено з партії 51713, або 19,3%, «ворожі та класово чужі елементи склали 18% від виключених. Усього по КП(б)У за два з половиною роки було притягнуто до відповідальності 104458 осіб, з них виключено 39017. З притягнутих до партвідповідальності 17150 осіб «правих» опортуністів, троцькістів, «ліваків», примиренців націоналістів і націонал-ухильників» 6323 особи виключили з партії»⁸⁸.

В результаті чистки, перевірки та обміну партійних документів, що перманентно продовжувалися в 1933–1936 рр., зі складу КП(б)У були виключені майже всі колишні боротьбисти, укапісти, бундівці, західноукраїнські комуністи — емігранти, меншовики, есери, троцькісти тощо. Ще одним наслідком чистки стало зростання у складі вищих органів КП(б)У прошарку неукраїнців. З обраних XII з'їздом КП(б)У 12 членів політбюро ЦК КП(б)У лише четверо були українцями, а з чотирьох секретарів — українцем був лише один⁸⁹.

Безпосереднім сигналом до погрому партійно-радянської верхівки УСРР у 1937 р. стала постанова ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р. «Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У і недоліки в роботі ЦК КП(б)У», у якій керівництво КП(б)У та Київської парторганізації (перший секретар — П. Постишев) звинувачувалося у розвалі кадрової роботи, й у тому, що нею, як зазначив у виступі на січнево-лютневому (1937 р.) пленумі ЦК КП(б)У перший секретар С.Косіор, займалися «чужі, ворожі елементи»⁹⁰. Наслідком грубих прорахунків у кадровій роботі, на думку Косіора, стало те, що кількість «ворогів, дворушників і шкідників», виявлених у 1935–1936 рр., була «дрібницею у порівнянні з тим, скільки було і скільки познімали зараз»⁹¹. Така оцінка ставила під сумнів усю роботу партії у справі добору, підготовки, виховання і розстановки керівних кадрів, оскільки, як зазначав Сталін, «вороги» мали можливість «вільно проникати в партію, проникати у її найвищі установи»⁹². Зміщення з усіх посад в Україні сталінського емісара П. Постишева та відкликання його в розпорядження ЦК ВКП(б) означало не лише завершення ери Постишева в Україні, але й початок примусової ротації керівної верхівки УРСР.

Як показують матеріали листування більшовицьких вождів, першому секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору та голові РНК УСРР В. Чубарю Сталін не довіряв ще з 1932 р., про що йдеться, зокрема, у його листі Л. Кагановичу і В. Молотову, датованому 2 червня 1932 р. Звинувативши українських керівників у зриві весняної сівби, Сталін констатував: «Керувати нинішньою Україною не до снаги цим товаришам» і висловив припущення про зміщення з посад С. Косіора і В. Чубаря⁹³. 11 серпня 1932 р. Сталін писав Кагановичу: «Справи на Україні вкрай погані. Погано за партійною лінією... Замість того, щоб керувати районами, Косіор увесь час лавірував між директивами ЦК ВКП(б) та вимогами райкомів (зменшити плани хлібозаготівель. — *Авт.*)... Погано за лінією радянською. Чубар — не керівник. Погано за лінією ГПУ. Реденсу не до снаги керувати боротьбою з контрреволюцією у такій великій і своєрідній республіці, як Україна»⁹⁴. У зв'язку з цим, Сталін запропонував замінити С. Косіора на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановичем, голову РНК УСРР В. Чубаря — кимось із керівників центральних господарських відомств, а керівника ГПУ УСРР С. Реденса — заступником голови ОГПУ СРСР В. Балицьким⁹⁵.

І все ж, попри недовіру Сталіна до керівництва УСРР, лідер КП(б)У С. Косіор залишався на своїй посаді до січня 1938 р., хоча фактичне керівництво парторганізацією України з лютого 1933 р. до січня 1937 р., по суті, здійснював сталінський емісар в Україні П. Постишев. Він, за словами його наступника на посаді першого секретаря Київського обкому партії С. Кудрявцева «дуже любив нагадувати партійній організації України про уроки 1933 р.»⁹⁶. Головним з них вважалися «організаційні заходи» Кремля, спрямовані на зміцнення керівництва КП(б)У після того, як республіканська верхівка не справилися з виконанням хлібозаготівельного плану.

Побоювання втратити Україну, змусило Сталіна ініціювати «розгром націоналістичного контрреволюційного підпілля»⁹⁷, здійснений ним руками КП(б)У та НКВД. «Націоналістами» було оголошено не лише активних учасників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., але й тих національно свідомих укра-

інців у складі КП(б)У, які енергійно українізували республіку та її партійно-державний апарат. Особливо ретельно органи НКВД зачищали владні структури від соратників М. Скрипника та колишніх членів так званих дрібнобуржуазних українських партій — боротьбистів, укапістів тощо. Масового характеру репресивні акції проти партійно-радянської номенклатури набули з початку 1935 р. Юридичним підґрунтям репресій стала постанова ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів» від 1 грудня 1934 р. Ця постанова сприяла створенню антиправової бази для розв'язування кампанії масового терору проти всіх категорій населення. На виконання рішення всесоюзного керівництва 9 грудня 1934 р. ВУЦВК ухвалив постанову «Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР», що фактично згортала попередню законодавчу практику в республіці і створювала формальну базу для репресій. Ідеологічну підготовку до масових репресій в СРСР очолював ЦК ВКП(б), в Україні — ЦК КП(б)У. Початком підготовки масових репресій можна вважати «закриті» листи ЦК ВКП(б) і аналогічні їм листи ЦК КП(б)У, датовані 1935 і 1936 рр., в яких містилася пряма вказівка всім партійним організаціям всебічно активізувати «розвінчувальні» дії на місцях.

Перш ніж розпочати «зачистку» керівництва національних республік, Сталін вдався до кадрових змін у центральному партійному керівництві. Вони були викликані не тільки переконанням генсека в необхідності і ефективності максимальної централізації, тотального контролю і примусу, але й впливали із сталінського прагнення одноосібної влади і потягу до авторитарності. Скори-ставшись з убивства члена політбюро С. Кірова 1 грудня 1934 р. та смерті іншого члена політбюро В. Куйбишева на початку 1935 р., в лютому–березні 1935 р. Сталін ініціював проведення кадрових перстановок, які обмежили вплив на прийняття рішень таких його висуванців, як Каганович і Молотов. Зокрема, член політбюро А. Андрєєв був звільнений з посади наркома шляхів сполучення і призначений секретарем ЦК ВКП(б). Наркомом шляхів сполучення став Каганович, який хоч і зберіг посаду секретаря ЦК і членство в оргбюро ЦК ВКП(б), але був звільнений від обов'язків голови Комісії партійного контролю, яку обіймав з 1934 р., і секретаря московської парторганізації. Головою (КПК) був призначений М. Єжов, який незадовго до цього обійняв посаду секретаря ЦК ВКП(б). Іншу частину «спадщини» Кагановича — посаду секретаря Московського комітету ВКП(б) — отримав інший висуванець Сталіна М. Хрущов. Андрєєв і Єжов мали здійснювати керівництво роботою оргбюро, яке в партійній ієрархії посідало друге місце після політбюро. До цього оргбюро було вотчиною Кагановича.

Кадрові переміщення початку 1935 р. означали розосередження впливу найближчих сталінських соратників і поступове висування до вищого ешелону влади нового покоління керівників, зокрема, Єжова і Хрущова. Свідченням помітної руйнації системи «колективного керівництва» партією, яка склалася ще в ленінські часи, є й значне зменшення кількості засідань політбюро у 1935–1936 рр. (якщо на початку 30-х рр. в середньому на місяць проводилось 7–8 засідань політбюро, то за весь 1936 р. їх було проведено всього дев'ять). Саме тоді широкого поширення набула практика прийняття рішень політбюро шляхом опитування та зустрічі окремих його членів, які підміняли регулярні

офіційні засідання⁹⁸. Остаточну практику «колективного керівництва» припинили чистки 1937–1938 рр.

Першим значним політичним процесом в Україні, спрямованим проти представників вищої ланки партійно-державної номенклатури, стала «справа Ю. Коцюбинського» — члена оргбюро ЦК КП(б)У, голови Держплану УСРР — та засуджених разом із ним на початку 1935 р. 25-х відомих керівників-комуністів, яким інкримінувалося створення підпільної троцькістської організації. У 1936 р. центр ініціював цілу низку політичних процесів проти адміністративно-управлінського та господарського керівництва республіки, найбільш гучними з-поміж яких стали справи «об'єднаного троцькістського націоналістичного блоку» і «троцькістсько-терористичної організації», що викликали паралельну хвилю судових процесів у всіх областях республіки. Так, наприклад, у Харківській області органами НКВД було сфабриковано справу «контрреволюційної організації «Соціал-демократична партія України», в Чернігівській області — «троцькістської терористичної організації», яку буцімто очолювали два члени Чернігівського обкому КП(б)У, а до її складу входили чотири керівники управлінь облвиконкому, два голови райвиконкомів і ціла низка керівників та управлінців нижчого рівня.

Масштабного характеру політичні репресії в Україні набули на початку 1937 р., коли була прийнята постанова ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р. «Про незадовільне партійне керівництво Київським обкомом КП(б)У і недоліки в роботі ЦК КП(б)У», ініційована особисто Сталіним. Ця постанова повністю деморалізувала партійно-державне керівництво УСРР, а після прибуття в Україну Л.Кагановича, який поставив своїм завданням зламати приховано-пасивний опір репресіям в республіці, розпочався повсюдний погром і знищення керівних кадрів. Цей процес продовжувався з невеликими короточасними спадами з січня 1937 р. до кінця 1938 р. З особливою силою репресивний конвейєр запрацював після того, як ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 р. затвердив наказ наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова місцевим органам НКВС, згідно з яким за чотири місяці репресіям мали бути піддані близько 270 тис. осіб. Терор, розгорнутий режимом щодо власних кадрів, був чи не найбільш жорстоким, підступним, цинічним.

Вище партійно-державне керівництво УСРР намагалося частково загальмувати наростання цих процесів, зменшити їх масштаби і зберегти керівні кадри республіки. Такої позиції дотримувалися, зокрема, члени політбюро ЦК КП(б)У Г. Петровський, К. Сухомлин, П. Любченко, який особисто врятував від розправи у 1936 р. члена оргбюро ЦК КП(б)У колишнього боротьбиста А. Хвилю (Олінтера), але маховик репресій зупинити було вже неможливо. У серпні 1937 р., вже сам П. Любченко був звинувачений у потуранні «націоналістам», у зв'язках з Порайком, Триліським, Тараном, Хвилею та іншими колишніми боротьбистами, що обіймали високі посади в керівному складі партдержапарату УСРР, а також у тому, що за словами члена ЦК КП(б)У Межуєва, у складі Раднаркому, очолюваного Любченком, було десять «правих» і сім троцькістів⁹⁹.

Публічному «побиттю» голови уряду УСРР на пленумі ЦК КП(б)У передавали спроби Любченка переконати Сталіна і Молотова у його особистій відданості. Про це свідчать листи Любченка, у яких він, відхрещуючись від

своїх колишніх соратників, запевняв Сталіна у тому, що він «чесний більшовик», здатний «навчитися з ентузіазмом бити українських націоналістів»¹⁰⁰.

Також з листів Любченка можна дізнатися про атмосферу загальної ненависті і підозріливості, що панувала у 1936–1937 рр. у взаємостосунках членів політбюро ЦК КП(б)У. Якщо довіряти листам Любченка, написаним з метою збереження посади і власного життя, то можна зробити висновок, що найбільшим впливом в українській парторганізації в 1933–1937 рр. користувалася неформальна група Постишева, до складу якої Любченко відносив В. Балицького, М. Попова, Й. Якіра та І. Шелехеса. Щодо Якіра, то його голова українського Раднаркому називає не просто другом Постишева, але й «головним організатором походу за заміну Косіора»¹⁰¹.

На пленарному засіданні ЦК КП(б)У 30 серпня 1937 р. Любченко спробував дезавуувати наклеп щодо його причетності до організації, викритої органами НКВД «націоналістичної антирадянської організації», основу якої складали колишні боротьбисти. Однак всю його «боротьбу» з націоналістами, троцькістами, правими та іншими опозиціонерами сталінському курсу, про яку він з пафосом переповідав учасникам пленуму, була, по суті, знівельована виступом Затонського, у якому той нагадав учасникам пленуму, що в 1920 р. Любченко «виступав відкрито до останнього моменту проти ліквідації боротьбизму і входження в партію (більшовиків. — *Авт.*)»¹⁰². Таким чином, коротке небільшовицьке минуле Любченка переважило усе те, завдяки чому відбулося його сходження до вищих щаблів влади в радянській Україні. Після того, як 30 серпня 1937 р. пленум одногolosно проголосував за виключення Любченка з партії, його життя трагічно обірвалося. Трагедія Любченка та його колег по вищій ланці партійно-державного керівництва засвідчила, що ні найвищі посади, ні особисті заслуги, ні загальне визнання та слава, ні особиста відданість режиму і вождю не давали жодних гарантій проти найбезглуздіших звинувачень та жорстокої розправи.

Про масштаби кадрового погрому, що його вчинив Сталін в Україні свідчать такі факти: тільки за першу половину 1937 р. троцькістами і «ворогами народу» були оголошені п'ять завідувачів відділами і всі секретарі Київського обкому КП(б)У, два секретарі Харківського обкому, нарком легкої промисловості УРСР та усі його заступники, начальники главків і відділів наркомату і т.д. Про розмах репресивних дій свідчить те, що, наприклад, у Києві, на початок 1938 р. компрометуючі матеріали і різноманітні донесення були подані на половину членів міської організації КП(б)У, а в Ленінському районі столиці України була створена спеціальна комісія зі збирання «компромату», яка виключила з партії близько 1/5 всього складу районної парторганізації.

Репресіям, які здійснювали позасудові «трійки» у складі першого секретаря обкому, начальника обласного управління НКВС і прокурора області, були піддані не лише керівні кадри, але й рядові робітники, колгоспники, інтелігенція. З Москви, у супроводі підрозділів НКВС, відряджалися уповноважені для проведення репресій, зокрема в Україну прибули М. Єжов і М. Хрушов. Після їхнього приїзду розгорнулася суцільна заміна складу керівних органів республіки. Служіння упродовж багатьох років вірою і правдою Сталіну не врятувало вище керівництво республіки. У 1937–1939 рр. фізично знищено практично весь

керівний склад КП(б)У, Раднаркому УРСР, Президії Верховної Ради УРСР, апарат центрального і обласних комітетів КП(б)У, значною мірою — апарат Президії Верховної Ради УРСР, Раднаркому УРСР, наркоматів республіки, знищено керівників усіх облвиконкомів республіки, значна частина керівників обласних управлінь і райвиконкомів. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У, обраних на XIII з'їзді КП(б)У в червні 1937 р., жертвами репресій стали 10 осіб, а Г. Петровського було усунуто з політичного життя. Зі 112 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У і дев'яти членів ревізійної комісії КП(б)У, обраних на цьому ж з'їзді, були репресовані, за підрахунками автора, 109 осіб або майже 98%, репресовано усіх членів оргбюро ЦК КП(б)У. З травня 1937 р. по лютий 1938 р. на посади перших секретарів обкомів КП(б)У були висунуті 13 осіб, дев'ять з них оголошені згодом «ворогами народу» або «шпигунами». Весь склад ревізійної комісії КП(б)У був знищений, тому на XIV з'їзді КП(б)У довелося відмовитися від заслуховування її звіту.

Після фізичного знищення у 1937–1938 рр. обох голів Раднаркому УРСР — П. Любченка та М. Бондаренка значних втрат зазнав урядовий апарат. Жертвами терору стали всі заступники голови Раднаркому УРСР і народні комісари. Масових втрат зазнала керівна господарська верхівка — директори заводів і фабрик, шахт та рудників, головні інженери цих підприємств, керуючі трестами, банківськими установами, керівники фінансових, будівельних торговельних та інших органів.

Нищівного удару було завдано керівним військовим кадрам, у тому числі командуванню Київського і Харківського військових округів (КВО і ХВО). Масові репресії проти військового командування в Україні розпочалися влітку 1936 р. (майже на рік раніше, ніж в цілому по країні) з арештів п'яти вищих військових керівників КВО і ХВО: заарештовано комкора С. Туровського, комдивів Д. Шмідта, М. Зюку, Ю. Сабліна і комбрига Б. Кузьмичова. Щоправда, після втручання командувача військами КВО, члена ЦВК СРСР і УРСР, командарма 1-го рангу І. Якіра репресії проти військових були тимчасово припинені. Однак, остерігаючись рішучого спротиву з боку згуртованих груп воєначальників і будучи переконаними, що не зламавши хребта Червоній армії не можна почувати себе достатньо впевнено, Сталін та його оточення, навесні 1937 р. сфабрикували гучну справу про «військово-фашистську змову в РСЧА», звинувативши переважну частину військового командування України в належності його до цієї міфічної організації, на чолі якої нібито стояли М. Тухачевський, І. Якір та І. Уборевич.

У 1937–1938 рр. жертвами репресій в Україні стали три командувачі військових округів (КВО і ХВО), три начальники штабів округів, командувачі усіма родами військ, помічники командувачів військами округів по тилу, всі начальники відділів і управлінь штабів, заступники начальників політуправлінь і штабів округів, командувачі усіма укріпленими районами. З 35 делегатів XIII з'їзду КП(б)У, які представляли парторганізації військових частин і з'єднань, у 1937 р. було репресовано 25 осіб, серед них — трьох командармів, сімох комкорів і комдивів, чотирьох комбригів і полковників, одного армійського комісара, одного корпусного комісара, сімох дивізійних, бригадних і полкових комісарів. З 17 представників військової номенклатури, обраних до складу ЦК

КП(б)У у 1937 р., до травня 1940 р. в Україні не залишилось жодного — 15-х знищили, а двох перевели до інших округів.

Відзначимо, що серед «ворогів народу», репресованих у цей період, були такі легендарні більшовицькі «герої» громадянської війни, українці за походженням, як командувач КВО, командарм I рангу І. Федько, командувач військами ХВО, командарм другого рангу І. Дубовий, до речі, колишній командувач 1-ї української армії та 44-ї стрілецької дивізії; заступник командувача військами КВО з кавалерії, комкор М. Криворучко, який під час громадянської війни очолював полк у бригаді Г. Котовського; комкор А. Борисенко — начальник панцерних і механізованих військ КВО, комдиви М. Зюка, П. Григор'єв, П. Потапенко та багато інших. До числа репресованих потрапили й самі організатори Червоного козацтва Ю.Коцюбинський та комкор В. Примаков, останній на період арешту обіймав посаду першого заступника командувача Ленінградського військового округу. За іронією долі, багатьох з українців, які нещадно билися у складі Червоної армії проти «буржуазно-націоналістичних військ» українських національних урядів, звинувачено в українському націоналізмі та знищено.

В результаті перманентної чистки 1933–1936 рр. та масових репресій 1937–1938 рр. чисельність КП(б)У зменшилась майже вдвічі. Станом на квітень 1937 р. в КП(б)У перебувало на обліку 296643 комуністи, що на 253790 осіб менше, ніж було на 1 січня 1933 р., в той же час в КП(б)У залишилось лише 8,2% тих, що вступили в партію до 1920 р.¹⁰³ З січня 1934 по квітень 1937 р. в КП(б)У із лав партії було виключено понад 92 тис. осіб¹⁰⁴, з квітня 1937 по травень 1938 р. — 16511, з липня 1938 по квітень 1940 р. — 12385 осіб¹⁰⁵.

Загалом, у ході репресивної кампанії 1937–1939 рр. було практично повністю ліквідовано увесь склад компартійно-радянської номенклатури УРСР, на місце репресованих прибували призначенці з центру. Внаслідок цього значно денаціоналізувався і якісно погіршився кадровий склад господарських і державно-адміністративних керівників радянської України, були повністю ліквідовані як непотрібні в умовах тоталітаризму, залишки політичної і господарської самостійності республіки. На місце репресованих призначались малопідготовлені і некомпетентні керівники, які не мали досвіду практичної роботи. Це одразу ж позначилось на соціально-економічному і культурному розвитку республіки, сприяло невиконанню народногосподарських планів і створювало атмосферу невпевненості в керівній ланці, призводило до прийняття непродуманих рішень, безвідповідальності керівників. М. Хрущов, призначений на січневому (1938 р.) пленумі ЦК КП(б)У виконувачем обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У, у своїх мемуарах відзначав: «На Україні була знищена тоді уся верхівка керівних працівників у декілька поверхів. Декілька разів змінювалися кадри і знову піддавалися арештам і знищенню»¹⁰⁶.

Новий перший секретар (офіційно на цю посаду Хрущова було обрано на організаційному пленумі ЦК після XIV з'їзду КП(б)У у червні 1938 р.), який заслужив довіру Сталіна, працюючи в Москві, привіз більше десяти співробітників з Москви і протягом 1938 р. активно гуртував свою «команду» в Україні з тих керівників, які приїхали з ним у республіку (М. Бурмистенко, Д. Коротченко), а також діячів, яких він особисто висунув на найвищі керівні посади (Л. Корнієць, З. Сердюк, О. Кириченко).

Таким чином, сталінському керівництву СРСР вдалося у ході масових репресій повністю підкорити керівництво УРСР, знищивши значну більшість партійно-радянської номенклатури республіки, ліквідувавши можливість відродження самостійності (навіть обмеженої рамками тоталітарної держави) республіки, уникнути небезпеки утворення в Україні будь-якої організованої опозиції репресивній диктатурі. Тобто, завдання, які були поставлені у ході репресій проти політико-адміністративної еліти республіки, були повністю реалізовані. В цілому ж в боротьбі за владу Сталін винищив мільйон членів власної партії.

XVIII з'їзд ВКП(б) (березень 1939 р.) зафіксував істотне зміцнення становища Сталіна в партії і державі. Старі партійні кадри були винищені майже повністю: з 1966 делегатів попереднього з'їзду на цьому були присутні тільки 35. Трагічна статистика 1930-х дала привід видатному українцеві Олександру Довженку зробити такий щоденниковий запис, датований 5 липня 1953 р.: «Чому з керівної посади у нас лише дві стежки: з кабінету в могилу чи в «места не столь отдалённые»? Ніхто, ні одна душа, потрудившись і передавши кормило молодшому і дужчому, не порадувалась покоем після великого труда? Який закон керує нами — передовим суспільством? І чи немає тут чогось жахливого і глибоко трагедійного? Якоїсь провини і тяжкої помилки?»¹⁰⁷.

Щоб відповісти на ці питання і зрозуміти процеси, що відбувалися у 1930-ті рр. в СРСР в цілому і в Україні, зокрема, варто відтінити дві важливі закономірності, що сприяли, на нашу думку, масовому знищенню керівних кадрів. Перша і головна базується на тих незаперечних фактах, які переконливо доводять, що високопоставлені жертви сталінських репресій зробили свій вагомий внесок у створення і зміцнення тоталітарного режиму в СРСР. Цей доконаний факт перекреслює головну тезу офіційної радянської історіографії, згідно з якою «жертви сталінізму» поставали лише як незламні більшовики, полум'яні революціонери, борці за світле майбутнє народу, за що вони ніби й загинули у 30-х рр. XX ст. Тобто, нині, коли стала відома уся палітра злочинів тоталітарного комуністичного режиму, колишні герої постають зовсім в іншому світлі і, будучи жертвами свавілля Сталіна та його найближчого оточення, водночас є катами людей, які стояли на нижчих сходинках суспільної ієрархії, і є причетними до насильства щодо свого народу.

З іншого боку, для того щоб дати спокійну і зважену суто наукову оцінку всім цим явищам, треба розуміти, що тоталітарний режим, який панував у Радянському Союзі, постійно розколював суспільство, нацьковував людей один на одного, щоб тримати їх під контролем і впливати на всіх. Для нацьковування годилося класове походження, національна належність, віровизнання, вік, тобто справді все, що відрізняло одну людину від іншої. Не варто шукати у цьому якісь теоретичні побудови і доктринальні особливості, оскільки цей режим був надто прагматичний і наділяв тавром «ворог народу» підлітків і глибоких старців, людей іншого класового походження і колег по політбюро Центрального комітету.

Виходячи з цього, висловимо припущення, що в 1930-ті роки нічого з того, що виходило б за межі практики тоталітаризму не трапилося, просто Сталін ініціював позачергову ротацію номенклатурної верхівки для зміцнення своєї диктатури. Як відомо, у тоталітарній державі зміна керівної верхівки відбу-

вається всупереч традиційним канонам, оскільки у її основу покладено не природний принцип зміни поколінь, а примусову ротацію кадрів шляхом чисток і репресій. Тобто в СРСР, сталінська номенклатура, яка свого часу була висунута на керівні посади «ленінською гвардією» не лише відсторонила останню від влади, але й сприяла її фізичному знищенню. Не минула ця доля і так звану першу хвилю сталінських висуванців, значна частина яких була також репресована. Біля владного керма залишилися лише ті, які на думку А. Авторханова «не мали ніякого минулого або мали «темне минуле», але які готові були піти на все, щоб від них не вимагала партія, тобто Сталін»¹⁰⁸.

Відповідаючи на питання про причини фізичної розправи Сталіна зі своїми вчорашніми підручними, зауважимо, що для компартійної бюрократії, виплеканої генсеком, яка дедалі повніше утверджувала своє неподільне панування над суспільством, застосування політичних репресій проти опонентів у кінцевому підсумку мало сенс. Для їх здійснення Сталін та його оточення нічого нового не винайшли: вони лише вміло скористалися двома речами: репресивним досвідом Великої французької революції, що вилився в яacobінський терор, а також «законною» ідеологічною зброєю, якою стала ініційована Леніним постанова X з'їзду РКП(б) «Про єдність партії», згідно з якою було заборонено опозиційну, тобто фракційну діяльність в партії. За допомогою цієї «зброї» Сталін придушив спочатку опозицію в партії, а потім репресував так звану «ленінську гвардію», діючи в обох випадках згідно з доктриною засновника більшовизму. Фізичне знищення «професійних революціонерів» стало логічним наслідком встановлення в СРСР тоталітарної комуністичної диктатури, що трималася виключно на терорі. Розпочавши свою криваву «тріумфальну ходу» в жовтні 1917 р. з розправи над ворогами народу з панівних класів царської Росії, утвердження більшовицького тоталітарного режиму завершилось знищенням «ворогів народу» з номенклатурного середовища, звинувачених в терористичній діяльності проти партії і народу.

Трагічні події 1937–1938 рр. засвідчили, що формування тоталітарних структур влади в основному завершилось, а надмогутній апарат, виплеканий «батьком» номенклатури Й. Сталіним, був цілком придатний до проведення нових «соціалістичних» експериментів.

---

¹ Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1549. — Арк. 37.

² Правда. — 1932. — 14 июля.

³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 283. — Арк. 79.

⁴ Там само. — Спр. 236. — Арк. 99.

⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 43.

⁶ Там само. — С. 291.

⁷ Романець Н.Р., Ченцов В.В. «Оріхівська справа»: правда і вигадки // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. — К., 1996. — С. 391.

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 429. — Арк. 73.

⁹ Там само. — Оп. 20. — Спр. 6277. — Арк. 112.

¹⁰ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6274. — Арк. 62.

¹¹ Там само. — Спр. 6277. — Арк. 110.

¹² Там само. — Арк. 265.

-
- ¹³ Там само. — Спр. 6274. — Арк. 63.
¹⁴ Там само. — Арк. 67.
¹⁵ Там само. — Арк. 68.
¹⁶ Там само. — Арк. 85.
¹⁷ Там само. — Арк. 91.
¹⁸ Там само. — Арк. 150, 152.
¹⁹ Там само. — Спр. 6277. — Арк. 190.
²⁰ Там само. — Арк. 186.
²¹ Там само. — Спр. 6274. — Арк. 25.
²² Там само. — Спр. 6277. — Арк. 138.
²³ Там само. — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 147. — Арк. 112.
²⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 238. — Арк. 182.
²⁵ Там само. — Оп. 20. — Спр. 6275. — Арк. 3.
²⁶ Там само. — Арк. 1.
²⁷ Там само. — Оп. 1. — Спр. 403. — Арк. 1–4.
²⁸ Там само. — Оп. 20. — Спр. 6275. — Арк. 152.
²⁹ Там само. — Арк. 105.
³⁰ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. — К., 1993. — С. 257.
³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 400. — Арк. 119.
³² Там само. — Оп. 20. — Спр. 6275. — Арк. 204.
³³ Там само. — Арк. 29.
³⁴ Там само. — Оп. 1. — Спр. 377. — Арк. 197.
³⁵ Вісті ВУЦВК. — 1932. — 30 листопада; 20 грудня; 1933. — 1, 4, 9 січня.
³⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6275. — Арк. 97.
³⁷ Там само. — Спр. 5481. — Арк. 48.
³⁸ Там само. — Арк. 94.
³⁹ Там само. — Спр. 5406. — Арк. 30.
⁴⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 349.
⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5406. — Арк. 26.
⁴² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 153–154, 157–158.
⁴³ Там само. — С. 153.
⁴⁴ Осокина Е.А. За фасадом «сталинского изобилия»: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. — М., 1999. — С. 128.
⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6462. — Арк. 3.
⁴⁶ Там само. — Оп. 6. — Спр. 236. — Арк. 158–160.
⁴⁷ Там само. — Оп. 20. — Спр. 4582. — Арк. 29; Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 159.
⁴⁸ Там само. — Оп. 20. — Спр. 5406. — Арк. 6.
⁴⁹ Там само. — Спр. 6462. — Арк. 1.
⁵⁰ Там само. — Оп. 7. — Спр. 246. — Арк. 3.
⁵¹ Там само. — Оп. 20. — Спр. 6462. — Арк. 2.
⁵² Там само. — Оп. 16. — Спр. 9. — Арк. 99.
⁵³ Там само.
⁵⁴ Там само. — Оп. 7. — Спр. 271. — Арк. 168.
⁵⁵ Там само. — Оп. 6. — Спр. 282. — Арк. 133.
⁵⁶ Осокина Е.А. Указ. соч. — С. 129.
⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 286. — Арк. 6.
⁵⁸ Осокина Е.А. Указ. соч. — С. 129; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5406. — Арк. 10, 28.
⁵⁹ Осокина Е.А. Указ. соч. — С. 129.

- ⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 155–157.
- ⁶¹ Там само. — Спр. 238. — Арк. 153–154.
- ⁶² Там само. — Спр. 286. — Арк. 87.
- ⁶³ Там само. — Оп. 20. — Спр. 6232. — Арк. 17.
- ⁶⁴ Там само. — Оп. 6. — Спр. 235. — Арк. 170, 502; Спр. 236. — Арк. 189, 211, 229.
- ⁶⁵ Там само. — Оп. 20. — Спр. 6462. — Арк. 63.
- ⁶⁶ Там само. — Спр. 4582. — Арк. 25.
- ⁶⁷ Там само. — Спр. 5311. — Арк. 33; Спр. 6232. — Арк. 88.
- ⁶⁸ Там само. — Спр. 6232. — Арк. 88.
- ⁶⁹ Там само. — Арк. 110.
- ⁷⁰ Там само. — Арк. 11.
- ⁷¹ Там само. — Арк. 5; Оп. 6. — Спр. 285. — Арк. 1.
- ⁷² Там само. — Оп. 20. — Спр. 6232. — Арк. 5; Оп. 6. — Спр. 285. — Арк. 1.
- ⁷³ Там само. — Оп. 20. — Спр. 5311. — Арк. 13.
- ⁷⁴ Там само. — Оп. 6. — Спр. 283. — Арк. 79.
- ⁷⁵ Черная книга коммунизма. Преступления. Террор. Репрессии. — М., 1999. — С. 49.
- ⁷⁶ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 274.
- ⁷⁷ Там же. — С. 274.
- ⁷⁸ Постишев П.П. В боротьбі за ленінсько-сталінську національну політику партії. — Б.м., 1935. — С. 69.
- ⁷⁹ XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б) 26 января — 10 февраля 1934 г. Стеногр. отчёт. — М., 1934. — С. 14.
- ⁸⁰ Правда. — 1932. — 7 июля.
- ⁸¹ Там само.
- ⁸² Постишев П.П. В боротьбі за ленінсько-сталінську національну політику партії. — С. 63.
- ⁸³ Там само. — С. 63.
- ⁸⁴ Кульчицкий С.В. Ціна «великого перелому». — К., 1991. — С. 374.
- ⁸⁵ Там само. — С. 379.
- ⁸⁶ Постышев П. Статьи и речи. — Б.м.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1934. — С. 240.
- ⁸⁷ Вісті ВУЦВК. — 1933. — 5 червня.
- ⁸⁸ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України 18–23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт. — К., 1934. — С. 228, 230.
- ⁸⁹ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. — К., 1997. — С. 187.
- ⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 526. — Арк. 16.
- ⁹¹ Там само. — Арк. 17.
- ⁹² Там само. — Арк. 10.
- ⁹³ Васильев В. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932–1933 рр. // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933. — К., 2001. — С. 20–21.
- ⁹⁴ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — С. 274.
- ⁹⁵ Там же.
- ⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 488. — Арк. 85.
- ⁹⁷ Там само. — Арк. 92.
- ⁹⁸ Хлевнюк О.В. Политбюро: механизмы политической власти в 1930-е годы. — М., 1996. — С. 164, 288.
- ⁹⁹ Табачник Д.В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х — 50-ті роки). Історичний та етнополітичний аспекти. — Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: К., 1995. — С. 26.
- ¹⁰⁰ Російський державний архів соціально-політичної історії. — Ф. 82. — Оп. 2. — Спр. 154. — Арк. 197.

-
- ¹⁰¹ Там само. — Арк. 199.
¹⁰² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 537. — Арк. 69.
¹⁰³ Бабко Ю.В. Партийне будівництво на Україні у 1933–1937 рр. — Львів, 1971. — С. 125.
¹⁰⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 526. — Арк. 143.
¹⁰⁵ Там само. — Арк. 96.
¹⁰⁶ Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. — 1990. — № 5. — С. 49.
¹⁰⁷ Довженко О.П. Україна в огні: кіноповість. Щоденник. — К., 1990. — С. 377.
¹⁰⁸ Авторханов А. Технология власти // Вопросы истории. — 1992. — № 2–3. — С. 117–119.